

482703

A BUDAPESTI EGYETEMI KÖNYVTÁR KIADVÁNYAI

37.

HÖLVÉNYI GYÖRGY

A MAGYAR JEZSUITA TÖRTÉNETÍRÓK ÉS  
A JEZSUITA REND

Budapest, 1974

KÜLÖNLENYOMAT A MAGYAR KÖNYVSZEMLE 1974. ÉVI 3-4. SZÁMÁBÓL





## A magyar jezsuita történetírók és a jezsuita rend



A 18. századi magyar tudománytörténet egyik legjelentősebb fejezete a történettudományé. Itt kínálkozott először lehetőség arra, hogy tudományos életünk az európai szellemi élethez felzárkózzék.

Közismert, hogy tudományos történetírásunk alapjait — BÉL Mátyást két évtizeddel megelőzve — a jezsuita történetírók rakták le. Munkásságuk megbecsült, máig idézett eredményeit a jezsuita rend tudományos érdemei közt emlegetik. Tudománytörténeti kutatások hiánya, a jezsuita történetírók homályban maradt pályaképei tették lehetővé, hogy még tudományos közvéleményünk is ellentmondás nélkül fogadta el a megkésettlen megjelenő, szerény igényű PRAY-monográfia szerzőjének állítását: „A pezsgő történetirodalmi tevékenységnek bölcsője a nagyszombati egyetem”<sup>1</sup> és hogy PRAY György és KATONA István „Nagyszombatból hozta magával az erős nemzeti érzést és a történettudományok rajongó szeretetét”.<sup>2</sup>

A fenti állítások cáfolására elegendő lett volna egy recenzióban az egyetem-történet néhány, könnyen hozzáférhető adatát idézni. De nem valószínű, hogy a tendenciózus szemlélet továbbterjedését megakadályozhatta volna. A történelmi igazság felderítése igazságot szolgáltat a jezsuita történetírók egyéni, áldozatos munkásságának és közvetve rávilágít a 18. századi történelmünk „fehér foltjaira” — különösen az esztétikum területén.

Közismert, hogy a jezsuiták oktatási rendjét századokra meghatározó Ratio studiorum — 1591 — a történetet csupán mint az eruditio eszközét tekinti.<sup>3</sup> Megtaláljuk a retorikai kurzus tárgyai között. Azonban századokon át hiába keressük a jezsuita növendékek tanulmányi rendjében. — Ez az álláspont az első időben nem is volt korszerűtlen. Nincs módunk arra, hogy felsőoktatástörténeti összehasonlításokat tegyünk. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a történelemtanításnak a német protestáns felsőoktatásban betöltött szerepe a 17. században nem volt általános európai jelenség. Csupán néhány példát idéznénk: August de THOUNAK 1595-ben sikerült elérnie, hogy a párizsi egyetemen a történelem katedrát kapjon. Oxfordban 1622-ben, Cambridge-ben 1628-ban szervezték meg az első történeti tanszékeket.

A gyakorlati élet, a protestánsokkal folytatott hitviták a jezsuitákat valószínűleg rákényszerítették a történettudománnyal való foglalkozásra. Az ellenfél — talán éppen a humanista történetírás hagyományaiból — hamarosan észrevette, hogy a dogmatikus tekintélytisztelt elleni harcban a szigorúan teológiai

<sup>1</sup> LISCHERONG Gáspár: *Pray György élete és munkái*. Bp. 1937. 12. 1.

<sup>2</sup> Uo.

<sup>3</sup> BALASSA Brunó: *A történettudomány múltja hazánkban*. Pécs, 1929. 73–75. 1.



tudományágak (dogmatika, biblikum) kitűnő segédeszköze a történettudomány. A különböző reformmozgalmaknak mindenkor közös jellemzője volt évszázadok folyamán az eredeti elvek, álláspontok, állapotok tisztázása, megismerése. Ez a protestantizmus oldaláról jelentkező igény szívesen alkalmazta a humanista történetírás módszereit. A protestáns történészek eredményei így módon állásfoglalásra kényszerítették a jezsuitákat a történettudománnyal szemben.

A katolikus hitvédelem kényszerítette rá a jezsuitákat, hogy legalább néhányan közülük foglalkozzanak történeti adatgyűjtéssel, forráskutatással és a történeti kritikát maguk is alkalmazzák. Így engedte meg a jezsuita rendi vezetés, hogy Jean de BOLLAND anvers-i jezsuita és néhány társa megalapítsa az egyháztörténeti tárgyú, a szentek hiteles élettörténetével foglalkozó, bollandisták név alatt közismertté váló történész iskolát. Itt nem történt más, minthogy hozzájárultak ahhoz, hogy néhány jezsuita egy bizonyos területen — végeredményben teológiai céllal! — foglalkozzék a történettudománnyal. Nem lehet eléggé hangsúlyozni: BOLLAND kezdeményezésének engedélyezése semmiképpen sem jelentette a történettudománnyal szembeni magatartás megváltoztatását.

A német nyelvterületen működő jezsuiták tapasztalták elsősorban, milyen súlyos hiánya oktatási rendszerüknek a történelem tanításának mellőzése. Az első engedményeket ezen a területen tették, igencsak megkésve, a 18. század elején. Ennek a jegyében született meg M. DUFRENE *Rudimenta Historica* c. munkája.<sup>4</sup> Tartalmában messze elmaradt a várakozástól. Tudományos igényt hiába keresünk benne. Célja a triumfális egyházzsemlélet növelése és „az egyedül üdvözítő hitben való megerősítése az ifjúságnak”.

Nem véletlen, hogy éppen Bajorországban merült fel elsőnek az igény, hogy a nagy tudományos felkészültségű jezsuita rend tagjai foglalkozzanak történetírással. I. MIKSA kérését, az uralkodók kegyét féltve őrző jezsuita rendi vezetés nem merte megtagadni. A különböző indítékból eredő uralkodói óhaj tudományos jelentőségűvé vált. Így lett néhány jezsuita neves történetíróvá: Mathäus RADER, Andreas BRUNNER, Jacob KELLER, Jacobus BALDE, Johann VERVAUX és Andreas GRETZER. Munkáiknak sorsa hűen tükrözi a történetírásra vállalkozó jezsuiták nehézségeit. M. RADER munkája: *Historia Bavarica inde ab anno 1180* nem jelenhetett meg nyomtatásban.<sup>5</sup> Az okot a jezsuita DUHR nem közli. Feltételezhető, hogy a megjelenést nem a megrendelő akadályozta meg. J. KELLER és VERVAUX munkája álnéven jelent meg.<sup>6</sup> Ugyancsak nem gondolhatunk arra, hogy a megrendelő király előtt akartak ismeretlenségben maradni. B. DUHR maga írja, hogy A. BRUNNER könyvének megjelenését a jezsuita rendi vezetők nem engedélyezték:

„Brunners Werk reicht nur bis zu Ludwig IV., wo der Verfasser ungerne den Faden abreißen musste, vermutlich weil seine Obern nicht zugeben konnten, dass der päpstlichen Hoheit von einem Jesuiten wehe gethan werde, wie nach Maximilians einmal kundbaren Ansichten von der Grösse und Unschuld seines Anherrn unvermeidlich gewesen wäre.“<sup>7</sup>

<sup>4</sup> A német jezsuita provincia sürgetésére készült első középiskolás tankönyv csak 1723-ban jelent meg.

<sup>5</sup> DUHR, Bernhard: *Die alten deutschen Jesuiten als Historiker*. Zeitschrift für katholische Theologie. 1889. 58. 1.

<sup>6</sup> Uo.

<sup>7</sup> Uo.





Miközben a jezsuita tudománypolitika és oktatási rend a történeti csupán mint erkölcsi példatárat, és a történeti műveket mint irodalmi emlékeket értékelte, addig a katolikus egyházon belül is jelentős történetírók írták be nevüket a historiográfiába. A francia Jean MABILLON és az itáliai L. A. MURATORI nagy jelentőségű munkássága hamarosan hatott még Ausztriában is. Krems, Melk és Zwettl bencés, illetőleg ciszterci szerzetesei úttörő jellegű adatgyűjtő és forráskutató munkásságot folytattak.

Sem a társadalmi igény, sem más katolikus tudósok példája, sem a renden belüli kritikai hangok és vállalkozási kedv nem volt elegendő ahhoz, hogy a jezsuita vezető elöljárók a 18. század elején is makacsul ne vallják hivatalosnak mondható kiadványban: „A történet, a chronológia, a földrajz az iskola életében nem különálló tudományok.”<sup>8</sup> A történelem tanulmányozásában akár maga számára tegye ezt a tanár, akár az ifjúságnak adja elő, csakis az erkölcsi felfogás nemesítése lehet a főcél.<sup>9</sup> E tíz kiadást megért „népszerű” munka megjelenése után 30 évvel jelent meg Nagyszombatban az *Instructio privata seu Typus cursus annui pro ex humanioribus classibus in usum Magistrorum Societatis Jesu editus*<sup>10</sup> teljesen változatlan szellemben. Nemcsak a növendékek, de a rendtag tanárjelöltek képzése során is a „változatlanlanság” a legfőbb elv. A szakolcai tanárképző intézet részére készült *Institutio Humanistica*<sup>11</sup> (1734) *De Historia* c. fejezete és ajánló bibliográfiája mutatja, mennyire nem vették tudomásul a tudományos világ fejlődését.

A Habsburgok által sürgetett egyetemi reform — a 18. század elején — kizárólag a jezsuita rendnél talált ellenállásra. A reform-tervezetek elsősorban a történettudomány bevezetését sürgették az egyetemi oktatásban. A jezsuiták emlékirata ezt egyszerűen visszautasítja, de nem észérvekkel, tudományos okfejtéssel, hanem a múlt dicsőségére való hivatkozással s uralkodók elismeréseit emlegetve.<sup>12</sup>

Természetes, hogy a történelemtanításnak az egyetemi oktatásban való biztosítását csak elodáztatni lehetett, de megakadályozni nem. 1729 januárjában kezdtek a jezsuiták a bécsi egyetemen történelmet tanítani. Hogy ez valójában mennyire „nem csekély érdeme Thullner János tartományfőnöknek”,<sup>13</sup> mi sem bizonyítja jobban, minthogy az ugyancsak hozzátartozó nagyszombati egyetemen egy negyedszázaddal később kap helyt a história.<sup>14</sup> A határozat mögött nem a belátás, hanem a Studienkommission követelése állt.<sup>15</sup>

A katolikus E. C. SCHERER írja:

»Das wesentliche Moment dieses Beharrrens im Alten ist der Umstand, dass die Gesellschaft Jesu auch in dieser Periode ihr Unterrichtsmonopol an den katholischen deutschen Universitäten aufrecht zu erhalten vermochte. Bis zur Aufhebung des Ordens ist die

<sup>8</sup> BALASSA Brunó: i. m. 80. l.

<sup>9</sup> Uo.

<sup>10</sup> 1735-ben jelent meg MOLINDES tartományfőnök rendeletére. Mint tanulmányi rend állami jóváhagyást nyert még 1735-ben.

<sup>11</sup> *Institutio Humanistica dictata Anno primo Repetitionis in Hungaria Szakolcza inchoatae*, nempe 1734 a R. P. Antonio Hellmayr Professore Latino. — Kézirat — Egyetemi Könyvtár F. 33.

<sup>12</sup> SCHERER Emil Clemens: *Geschichte und Kirchengeschichte an den deutschen Universitäten*. Freiburg im Breisgau. 1927. 278. l.

<sup>13</sup> BALASSA Brunó: i. m. 84. l.

<sup>14</sup> Uo. 93. l.

<sup>15</sup> Uo.



Studienordnung des Jahres 1959 unverändert in Kraft geblieben. Angstlich wurde darüber gewacht, dass durch keinerlei Einflüsse von aussen irgend eine wesentliche Neuerung eingeführt wurde.<sup>16</sup>

Kétségtelen, hogy a história a rend feloszlataáig csak megtűrt tárgy volt a jezsuita oktatásban. A rendi vezetés tiltó rendelkezései, a látszólagos engedmények mögött „jól működő” rendi cenzúra, a rendtagok életét, munkaterületét szabályozó rendi előírások mind-mind rendkívül mostoha körülményeket biztosítottak a történettudomány műveléséhez. Mégis akadtak jezsuiták, akik vállalkoztak a történetírók, kemény, küzdelmes, áldozatos útjára.

Ezek közé a bátor, tudásszomjas, széles látókörű egyéniségek közé tartozott HEVENESI GÁBOR (1656–1715). Tudósi pályáját meghatározó rendi feladatok mellett mindig érdeklődött Magyarország múltja iránt. Egyéni próbálkozásai elérték meg benne a gondolatot: közös erővel lehet és kell a történeti források felkutatásához hozzájárni. Megközelítő pontossággal azt mondhatjuk, hogy adatgyűjtő, forráskutató terveit a 17. század utolsó évtizedében hozta nyilvánosságra.<sup>17</sup> Elhatározásának jelentős emléke, a magyar tudományos történetírás alapító okmányának tekinthető írása: *Modus materiae conquirendae pro Annalibus Ecclesiasticis Regni Hungariae continuandis*<sup>18</sup> címen.

HEVENESI szervezői képessége és széles körű teológiai munkássága révén vált ismertté. Közvetlenül tapasztalhatta a különböző szellemi és politikai álláspontok ütközését. Bizonyára mint tudóst és mint előjárót foglalkoztatta a rendjével szembeni kritikai hang — éppen egyháziak köréből. A magyar múlt kutatása során rá kellett döbbsennie, hogy a magyar történetírás mennyire elmaradott, akárcsak a szomszédos Ausztria vagy Csehország történeti irodalmával összehasonlítva. Látnia kellett, hogy az elmaradottság oka: a jezsuita központi vezetés makacs elutasító álláspontja a történettudománnyal szemben.

HEVENESI GÁBOR ekkor már — aránylag fiatalon — az osztrák provinciához tartozó magyar jezsuiták közt rendkívüli tudományos és erkölcsi tekintélyt szerzett. A bécsi udvar becsülte a tudós, magyar jezsuita lojalitását, KOLLONICH érsek értékes eszközt látott benne a Habsburg-érdekű magyarországi egyházszervezési tervei valóra váltásában. A Habsburgok a főpapság és a szerzetesrendek részére hatalmas nagybirtokot igyekeztek biztosítani; a főpapok ugyanis kivétel nélkül hű embereik közül kerütek ki. A török hódoltság alól felszabadult területekre és máshova is legnagyobbbbrészt német, osztrák szerzeteseket küldtek az elpusztult vagy a protestánsoktól visszavett egykori szerzetesi intézmények benépesítésére. Talán felesleges is hangsúlyozni, hogy itt nem az egyházi szellem volt az indíték, hanem a német szellemi kultúrmisszió, a Bécsben kigondolt állampatriotizmus jegyében.<sup>19</sup>

A jó szervező hírében álló HEVENESI politikai érzékre valló helyzetfelismerése alkalmasnak látta az időpontot, bár a bécsi császári udvar egyházpolitikai szándékára hivatkozva, megszervezte a magyar történettudomány művelé-

<sup>16</sup> SCHERER: i. m. 7–8. l.

<sup>17</sup> CZELES Márton Rómában készített oklevélmásolatainak egyikén feljegyezte a másolás időpontját: 1694. január. Tehát HEVENESI körlevelének legkésőbb 1693-ban el kellett készülnie.

<sup>18</sup> *Collectio Kaprinaiana* B. 42. k. 212–226. l. — A másolat szerint „a P. Gabriele Hevenesi S. J. compositus, et typus datus.” Nyomtatott példányról pillanatnyilag nem tudunk.

<sup>19</sup> HORVÁTH Konstantin: *Zirc története*. Veszprém. 1930. 85–129. l.



séhez alapot jelentő adatgyűjtést és forráskutatást. Talán a családi fészekből,<sup>20</sup> a vasi nemesi udvarházából magával hozott nemzeti tudata sarkallta e korai tudományos vállalkozás megszervezésére. A kívülálló szemében irreálisnak tűnő tervet siker koronázta. Az ügynek támogatója lett a nagy befolyással bíró KOLLONICH bíboros. Az ő pártfogása elaltatta a PÁZMÁNY Péter óta a magyar jezsuiták politikájával szembeni gyanakvás gondolatát. A politikai oldal így biztosított volt. A jezsuita rendi előjárók szemében az uralkodó ház és KOLLONICH Lipót azonos volt. Így HEVENESI terve hamarosan megkapta a rendi hozzájárulást. Igazában a politikai erők segítették a tudományos törekvéseket: elmaradt a jezsuiták tiltakozása és fokozatosan megnyílnak a levéltárak.

A kutatási lehetőség biztosítása után írta meg HEVENESI fent idézett körlevelét. Már a bevezető sorok elárulják, hogy HEVENESI Gábor többre vállalkozott — szándéka szerint — mint egyháztörténeti források felkutatására: „... praeter Sacra, Profanorum quoque notitia ex iis hauriri possit” — írja. Külön fejezeteket szentel az eligazítás során a vármegyéknek, városoknak, váraknak és a nemesi családoknak.

A körlevél szövegéből nem tűnik ki pontosan, hogy kikhez szól. Az a körülmény, hogy HEVENESI kinyomatásra szánta, kizárja azt a feltételezést, hogy csupán a rend tagjai között keresett munkatársakat. A szakmai jártasság alapján megfogalmazott rendkívül széles körű adatgyűjtő szempontok inkább arra engednek következtetni, hogy az akkori értelmiségi társadalom közreműködésére számított a szervező HEVENESI.

Pillanatnyilag nincs semmi adat kezünkben, melynek alapján a felszólítás hatására következtetni tudnánk. Néhány jezsuita közreműködéséről tudunk. CZELES MÁRTON<sup>21</sup> mint római gyóntató, kb. 1694-től kutatott a Vatikáni Levéltárban HEVENESI intenciói szerint. Erdélyben BZSENSZKY RUDOLF<sup>22</sup> végzett rendkívül jelentős gyűjtőmunkát. Minden jel szerint HEVENESI Gábor közvetlen irányítása mellett dolgozott SZÖRÉNYI Sándor<sup>23</sup> és már mint jezsuita növendék, TIMON Sámuel.

HEVENESI Gábor azok közé a Széchenyi-típusú magyarok közé tartozott, akik a külföldön szerzett tapasztalataikat azonnal összevetették a hazai állapotokkal. A helyzetfelismerés pedig nyugtalanító erőként dolgozott bennük. Áldozatos munkavállalással nevelték környezetüket.

HEVENESI-életrajz hiányában történeti műveltségének forrásaira csupán következtetni tudunk. A rendi oktatási rendszer ismeretében nem kétséges, hogy a történettudományban való jártasságot magánúton szerezte. Indítást a rendi szellemben hiába keresnők. Históriai érdeklődésének gyökereit személyiségében és széles körű szellemi érdeklődésében kell keresnünk. Így érthetőbb, hogy aszketikus jellegű írásai jobbra a magyar szentek életével foglalkoznak. Bármennyire is nem tudományos munka volt ez, de segítette, hogy közelebb kerüljön a magyar történelemhez. Nem tudományos igényű történelmi érdeklődésének eredménye az *Atlas Parvus Hungariae*. E munkája megjelenésekor még alig harmincéves volt. Fel kell tételeznünk, hogy már növendék éve alatt foglalkoztatta a nemzeti múlt.

<sup>20</sup> HÓMAN Bálint: *Kishevenesi Hevenesi Gábor*. — Történetírás és forráskritika. Bp. 1938. 337–351. l.

<sup>21</sup> CZELES Márton S. J. (1641–1709).

<sup>22</sup> BZSENSZKY Rudolf S. J. (1631–1715).

<sup>23</sup> SZÖRÉNYI Sándor (1664–1719).



A merész vállalkozók közé tartozott HEVENESI Gábor a maga korában. Úttörő, kezdeményező munkássága tudománytörténeti jelentőségűvé vált. Érdemei kibeszítése nélkül meg kell állapítanunk, hogy nevének fennmaradását elsősorban munkatársainak, tanítványainak köszönheti.

A neves munkatársak sorának élén TIMON Sámuel (1675–1736) áll. Ő volt az első magyar jezsuita, akit már mint történetírót tart számon a magyar tudománytörténet. Nem egészen húsz évvel volt fiatalabb HEVENESINél. Rendi növendék korában értesül a HEVENESI-féle kezdeményezésről. Örömmel vállalkozik adatgyűjtő munkára. A fiatalos kedvtelés hamarosan hivatássá nőtt. Világos előtte, hogy HEVENESI körlevele nem csupán egyháztörténeti jellegű adatgyűjtésre toboroz munkatársakat, hanem nemzeti történetírásunk megalapozására is gondol. A felismerést vállalkozás követte. TIMON még közvetlen munkatársa volt HEVENESI-nek, mégis valójában munkássága új szakaszt jelent történetírásunk történetében.

TIMON Sámuel 1675. július 13-án született Turnán, Trencsén megyében, birtokos nemesi családból.<sup>24</sup> Apja, TIMON János ügyvéd volt. Családja megszenvetted a kuruc–labanc harcokat. Családja a labancokkal érzett együtt. Korai történelmi érdeklődésére mutat, hogy már 27 éves korában megjelent Nagyszombatban első műve, melyben az akkori Magyarország városairól ad ismertetést.<sup>25</sup> Ha e munkája „visszhangzik is a nemesi és a jezsuita történet-szemlélet frázisaitól”, mégis félreérthetetlenül előcsillan a nagy motiváló erő: a patriotizmus, a hazaszeretet. Tanulmányi éveinek jó részét Bécsben töltötte. Filozófiai doktorátusra készült, közben „ac tum laboris socio Alexandro Szörényi Societatis nostrae sacerdote in Historica Hungariae adversaria, quae Pater Gabriel Jevenesi e diversis Regni tabulariis collecta centum prope tomis complexus est, indicem confecit, et plurimam inde rerum Hungariae cognitionem hausit.”<sup>26</sup> írja KAPRINAI István. TIMON és társai tehát szabad idejükből lophattak el órákat a rendi engedéllyel induló tudományos munkához. Ilyen körülmények közt készítette el TIMON *Synopsis chronologica Hungariae etc.* c. munkáját.<sup>27</sup> Kritikai programja: „az igazságra törekszünk, nem a másokkal való egyetértésre.”<sup>28</sup> Itt már felismerhető történetírói munkásságának mindkét sajátos jegye: az először választott nemzeti történelemben a kritikai irányzat felé halad.

A szakirodalom a jezsuiták „történeti iskolájáról” beszél. HÓMAN párhuzamba állította Jean BOLLAND és HEVENESI Gábor vállalkozását. Lehetséges, hogy HEVENESI „álma” a bollandisták voltak. A tények alapján párhuzamról nem beszélhetünk. A magyar jezsuita történetírók — PRAY György kivételével — mellékfoglalkozásként végeztek történeti kutatásokat. Itt van előttünk TIMON példája. Magának kellett az irodalmat, a forrásokat összegyűjteni, felkutatni. A „rendi érdekre” hivatkozó, állandóan váltakozó munkahelyek az akkori utazási körülmények között szinte lehetetlenné tették, hogy szakemberekkel vagy akár magához hasonló önkéntes adatgyűjtőkkel rendszeresen konzultáljon. Ilyen körülmények között kollektív munkáról — mint

<sup>24</sup> KAPRINAI István: *Catalogus Scriptorum*. In Collegio Cassoviensi Societatis Jesu Ab anno 1724. Kézirat. Egyetemi Könyvtár. Coll. Kapr. B. 88. k. 50 p.

<sup>25</sup> *Celebriorum Hungariae Urbium et Oppidorum Topographiae*. Trynaviae. 1702.

<sup>26</sup> KAPRINAI István: *Catalogus Scriptorum*... 54. p.

<sup>27</sup> *Synopsis Chronologica Regnorum Ungariae Dqlmatiae, Croatiae etc.* Trynaviae. 1714.

<sup>28</sup> Uo. Sztl. 2. 1.



a bollandisták esetében — aligha beszélhetünk. TIMON Sámuel munkássága is teljesen egyéni jellegű. Erkölcsi s anyagi támogatásra rendje részéről nemigen számíthatott. Hiányzott körülötte az a kollegiális légkör, mely már az 1770-es években megkönnyítette KAPRINAI István, PRAY György és WAGNER Károly kutatómunkáját a pozsonyi években. A magárahagyatottság érzését csökkentette publikációinak társadalmi visszahatása és a hasonló tárgyú munkák iránti igény.<sup>29</sup> Írásainak hitelét olvasói előtt fokozta származása és jezsuita volta. Szemléletének innen eredő konzervatív jellege azonban idők folyamán egyre halványodott a kritikai igényvel végzett forráskutató munkásságának eredményeiben. A kritikai igény megkövetelte számos legenda szétrombolását. Éles kritikával elemezte Antonio BONFINI, ISTVÁNYFI Miklós, THUROCZI János megállapításait.

Műveinek ajánlásából kitűnik, hogy a társadalom, bármennyire is keskeny rétegének erkölcsi támogatásához anyagi segítség is járult.<sup>30</sup> A publikációkat megkönnyítő segítség mellett meg kell emlékeznünk TIMON adatgyűjtő munkáját segítő társadalmi támogatásról. *Tibisci Ungariae fluvii notio, Vagique ex parte*<sup>31</sup> c., két kiadást is megért művének Előszavában írja: „Quoniam non fuit mihi potestas cuncta lustrandi loca, adhibui in subsidium multos rerum peritos, quique oculis suis terras, et aquas usurparunt.”<sup>32</sup>

E földrajzi jellegű munka sajnos az ismeretlenség homályában maradt. Tartalma a korabeli tudományos érdeklődést hűen tükrözi. Földrajzi adatok, történelmi utalások, a jezsuita földrajztanítás poetizált formája egyaránt megtalálható benne.<sup>33</sup> Talán éppen interdiszciplináris tartalma miatt várja, hogy a tudománytörténészek felfedezzék: helytörténeti monográfiáink őseinek tekinthetjük. Erős hazaszeretetről vall TIMON, amikor műve ihletőjéről nyilatkozik: „Antiquum in Ungaria adagium est, non esse germanum Hungarum, qui Tibiscum non bibit. At enim sicut non cuique Graeco conceditur appelere Corinthum, sic neque omni Hungaro ad Tibiscum accedere. Suffecerit pro aditu, et potatu cognitio ejus, quam ex hoc libro quisque habere poterit.”<sup>34</sup>

TIMON munkásságára már felfigyeltek a kortárs történetírók: BÉL MÁTYÁS, BÉL Károly András, Erasmus FRÖHLICH, Godofréd SCHWARTZ.<sup>35</sup>

Nemcsak műveket, kéziratokat hagyott hátra, hanem éppen kassai éveiben megtalálta fiatal rendtársában, munkájának méltó folytatóját. A fiatal jezsuita KAPRINAI István volt.<sup>36</sup>

KAPRINAI István (1714–1786) jezsuita történetíróink közt a legsokoldalúbb, a legszínesebb egyéniség volt. Az egyszer csak sorra kerülő KAPRINAI-monográfia majd külön-külön fejezetben tárgyalja történetírói, költői, irodalomtudományi, pedagógiai, szerzetes-papi munkásságát. A legutóbbinál is találunk úttörő jellegű tevékenységet: elsőként foglalkozott — éveken át — a cigányok oktatásával.

<sup>29</sup> L. a művek előszavában található utalásokat és a dedikációkat!

<sup>30</sup> TIMON Sámuel: *Tibisci Ungariae fluvii notio, Vagique ex parte*. Cassoviae. 1735. Sztl I lev.

<sup>31</sup> Uo.

<sup>32</sup> Uo. Prologium.

<sup>33</sup> TARNAI Andor: *Latin nyelvű egyházi, jezsuita irodalom. A magyar irodalom története* II. k. 1964. 417. l.

<sup>34</sup> TIMON Sámuel: *Tibisci* . . . . Prologium

<sup>35</sup> KAPRINAI István: *Catalogus Scriptorum* . . . 55–56. p. Kézirat. Egyetemi Könyvtár. Coll. Kapr. B. 88. k.

<sup>36</sup> Uo. 67. p.



Az érsekújvári kisdikák középiskolai tanulmányait Komáromban és Nagyszombatban végezte. 1729 őszén már jezsuita újoncnövendék volt Bécsben. A „próbaévek” után azonnal visszakérült hazájába. Kassán hivatalosan filozófiát tanult, valójában pedig itt vált a magyar kultúra munkásává — egy életre. Itt tanára volt TIMON Sámuel. A rendi szellem fegyelmező erején, a nemzedék-különbségen, a tanár és tanítvány viszonyán túlnőtt barátságunk:

„... Cassoviae, ubi magna sua felicitate sanioem melioris literaturae gustum hausit a Patre Saumelle Timon, Celeberrimo in Societate nostra Hungariae Scriptore, cui familiaris admodum Religiosus adolescens erat, et scriptorum postea factus haeres.”<sup>37</sup>

Méltónak bizonyult az örökségre: mindenkor mindenben felelősséggel és a szolgálat szellemében őrizte.

Jó egy évtizedig még „növendék” volt a rendben. Pappá szentelése után tanári beosztást kapott először Sárospatakon, Egerben, utána Kolozsvárt. A Timon-i örökség élt benne: „... postea Agriae, eundem, quem a Timone accepit, gustum discipulis indere conatus.”<sup>38</sup> — írja harmadik személyben írt önéletrajzában.

A jezsuita rendi vezetők jól tudták, hogy TIMON Sámuel KAPRINAI Istvánt tette meg örökösévé. TIMON halála óta eltelt már jó húsz esztendő, de a jezsuita vezetés nem találta még mindig alkalmasnak az időt, hogy KAPRINAINAK módot adjon a nagy elődök: HEVENESI, TIMON szándékainak egész erejével való folytatására. Miközben megírta az *Institutio Eloquentiae Sacrae* kötetét,<sup>39</sup> mellékesen foglalkozott magyar pénztörténettel és oklevelek gyűjtésével<sup>40</sup> — mint maga írja.

KAPRINAI ifjúsága idején zajlottak le az egyetemi reform körüli küzdelmek. A szervezeti, a hatalmi kérdés mellett éppen a história állt a viták középpontjában. Hogy a jezsuita előjárók mennyire csak a politikai erőnek engedtek és nem maguk jutottak jobb belátásra, mi sem bizonyítja jobban, mint makacs, értetlen magatartásuk. A 18. század folyamán a történettudomány iránti érdeklődés a magyar, jobbára nemesi származású, értelmiségi réteg szívügye volt.

A 18. századi tudományos életéről csupán a publikációk alapján valódi képet nem alkothatunk. Az igazi értékeléshez elengedhetetlen a kéziratok ismerete. Erre figyelmeztet KAPRINAI élete és munkássága. A mostoha rendi körülmények rendkívüli áldozatot, tudósi lemondást kívántak történetírónktól. Szabad idejében végzett kutatómunkája: adatgyűjtés, forráskutatás mellett nem gondolhatott még olyan szerény méretű alkotó munkára sem, mint mestere, TIMON Sámuel. Az örökölt TIMON-gyűjtemény kiegészítése még fáradságos gyűjtőmunkát kívánt országszerte.<sup>41</sup> KAPRINAINAK nevet a *Collectio Kapriniana* néven ismert, általa szerkesztett gyűjtemény szerzett.<sup>42</sup>

Többször idézett önéletrajzában, melyet a jezsuita tudóslexikonhoz állított össze, bibliográfiai adatai közt az utolsó dátum: 1761. Tehát ebben az időben

<sup>37</sup> Uo. 67. p.

<sup>38</sup> Uo. 67. p.

<sup>39</sup> *Institutio Eloquentiae Sacrae generatim*. Cassoviae. 1758.

*Institutio Eloquentiae Sacrae speciatim*. Cassoviae. 1761.

<sup>40</sup> KAPRINAI István: *Catalogus Scriptorum* ... 68. p.

<sup>41</sup> HÓMAN Bálint: *A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon*. — H. B. Történetírás és forráskritika. Bp. 1948. 399. l.

<sup>42</sup> Uo.



írta életrajzát. 12 publikációja után felsorolja 12 kiadásra váró művét.<sup>43</sup> Minden mű történelmi tárgyú. Semmi kétség nem fér hozzá, hogy a jezsuita rend nem akarta őket kiadni. Műveltsége, tudományos igényessége, tudatos kultúrmissziós tevékenysége kétségtelenné teszi, hogy a *Collectio Kaprinaiana* gondos összeállítása is igazában a gazdag anyag nyomdára való előkészítése volt.<sup>44</sup>

A jezsuita LISCHERONG bármennyire is elfogult, kritika nélküli megállapításában rendjével szemben, kénytelen megállapítani: „Kaprinainak nem voltak olyan hatalmas pártfogói, mint Hevenesinek . . .”<sup>45</sup> Érdemének csak szorgalmát látja. De a jezsuita rendi vezetés elutasító magatartását nem akarja észrevenni. Szerinte publikációit a rend feloszlata akadályozta.<sup>46</sup>

KAPRINAI István forráskutatási munkája során már együttműködött protestáns adatgyűjtőkkel, könyvtári kutatásai során otthonában is felkereste KRIBEL János eperjesi lelkészét.<sup>47</sup> Ez a mai szemmel jelentéktelen esemény mutatja nála a jezsuitákra legkevésbé jellemző toleranciai jellegzetességet.

KAPRINAI munkássága, műveltsége, nyitott szellemisége, emberi magatartása erősítette a jezsuita történetíróink tudományos törekvéseik megvalósítása szempontjából rendkívül értékes és szükséges társadalmi támogatást.

PRAY György (1723–1801) neve munkásságának alapján új szakaszt jelentett jezsuita történetíróink tudományos tevékenységében. Születésekor már TIMON Sámuel és társai<sup>48</sup> jó negyedszázada lelkiismeretes, áldozatos munkával végezték adatgyűjtő, forráskutató munkájukat. PRAY 1740-ben belépett a jezsuita rendbe. Tanulmányi éveit megszakítva, 1748-ban Nagyszombatban volt a poetika és a retorika tanára. „Ekkor határozta el — írja életrajzírója —, hogy kizárólag a történettudományoknak művelésére szenteli életét.”<sup>49</sup> Csak ismételtük más jezsuita történetírók életrajzával azonos körülményeket: történettudományi szakismereteit magánúton, szabad idejében kellett megszereznie. PRAY esetében nem tudunk oly nagy hatású tanárról, mint TIMON Sámuel volt KAPRINAI István történetírói hivatásának felismerésénél. Viszont a fiatal PRAY tájékozódását az utóbbi fél évszázad történeti irodalma jobban segíthette. Az ő érdeklődése sem volt általános, hanem közvetlenül a magyar történelemre irányult.<sup>50</sup>

Hat esztendeig kötelező tanulmányai mellett foglalkozott történeti stúdiumokkal. 1754-ben történt pappá szentelése után, a rendi előjárók a 31 éves PRAY Györgyöt professzornak akarták kinevezni a nagyszombati egyetemre. PRAY ekkor elérkezettnek látja az időt kérelme előterjesztésére: a történettudomány művelésére szánta életét. Olyan beosztást kér, ahol terve megvalósítása biztosítottnak látszik. Ezért nem akar egyetemi tanár lenni.<sup>51</sup> A rendi előjárók megértő engedménye azonban csak látszólagos volt. Professzor ugyan nem lett, de egy év alatt két helyen is működött.<sup>52</sup>

<sup>43</sup> KAPRINAI István: *Cathologus Scriptorum* . . . 71–72. l.

<sup>44</sup> Uo. és HÓMAN: i. m. 13. l.

<sup>45</sup> LISCHERONG Gáspár: i. m. 13. l.

<sup>46</sup> Uo. 15. l.

<sup>47</sup> In aedibus D. Joannis Kribol Pastoris Eperjesiensis — Kaprinai feljegyzése —

<sup>48</sup> CZELES Márton, SZÖRÉNYI Sándor és BZSENSZKY Rudolf.

<sup>49</sup> LISCHERONG Gáspár: i. m. 24. l.

<sup>50</sup> Uo. 137–144. l.

<sup>51</sup> Uo. 27. l.

<sup>52</sup> Uo. 27. l.



1755-ben a jezsuita kezdeményezésre alapított Theresianumba küldték tanárnak. Itt kettős állás várt rá: tanította a poétikát és az intézetben belül külön nevelője volt az ott tanuló SALM hercegeknek. Jóakarattal sem lehet mondani, hogy e beosztással a rendi előjáróság támogatta volna PRAY terveit. Időigényes oktató-nevelő munkája mellett még a bécsi levéltárakban való bűvárokodásra sem gondolhatott, nemhogy utazhatott volna.

Jezsuita történetíróink pályaképében rendkívüli gyakori, hogy a kedvezőtlen munkakörülmények, az egyéni úton szerzett szakmai ismeretek mellett, feltűnik egy-egy, a tudományos fejlődést segítő személyi kapcsolat. Így történt ez a fiatal PRAY tudósi útján is. A Theresianumban együtt dolgozott FRÖHLICH Erazmussal. Ő ekkor már az ugyancsak nehezen fejlődő osztrák történetírás kimagasló alakja volt. Rendkívül jellemző, hogy még 1755-ben sem egyetemi tanárként működött a történészekben nem bővelkedő jezsuita rendben, hanem egy nevelőintézet könyvtárosaként!

FRÖHLICH-et méltán tekinthetjük PRAY mesterének. Nemcsak szakmai tudását osztotta meg fiatal magyar rendtársával, hanem kutatásainak magyar vonatkozású eredményeit — különösen a magyarság őstörténetére — átadta PRAY Györgynek.<sup>53</sup>

Nyilvánvaló, hogy a jezsuita előjárók tudtak FRÖHLICH értékes hagyatékáról, PRAY György személyéhez fűzött reményeiről. Joggal számíthatott arra PRAY, hogy négy esztendeje előadott kérelmének végre helyt adnak. Tévedett. 1758 őszén kinevezték a nagyszombati egyetem lelkipásztorkodástan tanszékére professzornak, s az abban az időben nagy jelentőségű Mária Kongregáció vezetőjévé. Joggal számíthattak arra, hogy az újabb kettős beosztás mellett PRAY-nak nem lesz ideje, ereje a történetírói munkára. Ez a durva közömbösség, értetlenség már a jezsuita LISCHERONG-ot is elgondolkasztotta. Így ír erről:

„Ez az újabb áthelyezés nagy áldozatot és lemondást követelhetett Praytól, mert épp ez idő tájt dolgozott a legbuzgóbban egyik főmunkáján a hunok, avarok és magyarok évkönyvein...<sup>54</sup> Majd így folytatja: „A gyakori áthelyezések és a kiosztott munkakörnek folytonos változtatása, amit a Társaság rendtartományaiban ekkoriban sok helyütt látunk, nem csekély önmeggyőzést kívánt tagjaitól és a pozitív szakokban kétségkívül nagyban megnehezítette az igazi elmélyedést.”<sup>55</sup>

Úgy látszik, lassan elfogyott PRAY türelme. 1761-ben egyenesen arra kéri a tartományfőnököt, mentse fel minden egyéb foglalkozástól, hogy nyugodt körülmények között folytathassa *Annales*-eit. A határozott fellépés nem maradt eredmény nélkül.

1761 nevezetesen, döntő évszám PRAY életútján. Ebben az esztendőben jelent meg az *Annales*<sup>56</sup> első kötete. A kiadáshoz szükséges anyagiakat nem a jezsuita rend biztosította, hanem azok a magyar nemesi családok, akiknek tagjait tanította.<sup>57</sup> Az *Előszó* néhány mondata megmutatja a történetíró áldozatos munkájának és a mecénások anyagi áldozatosságának közös indítékát:

„Alig tudom elviselni, hogy mi vagyunk az egyedüliek, akik, míg a velünk szomszédos népek úgy szólván már mindannyian kiadták történeti emlékeiket, ősünk viselt

<sup>53</sup> Uo. 28. l.

<sup>54</sup> Uo. 30. l.

<sup>55</sup> Uo. 30. l.

<sup>56</sup> PRAY György: *Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum...* Vindobonae. 1761. pp. 388.

<sup>57</sup> LISCHERONG Gáspár: i. m. 31. l.



dolgait még egybe sem gyűjtöttük és egész multunkat mélyes homály burkolja. Hóni évkönyveink, történeti feljegyzéseink legnagyobb részt hiányosak, mesékkel telvél, kéteshitelek és minden kronológia mellőzésével íródtak.”<sup>58</sup>

A következő esztendőben sűrűn jelennek meg publikációi.

Művei nemcsak hazánkban, hanem határainkon túl is — Lipcsében avagy Skandináviában — érdeklődésre találtak és elismerésben részesültek.

Azt látjuk, hogy az állami és egyházi „hivatalos szervek” csupán tudomásul vették PRAY munkásságának eredményeit. Történetírónk nem kitüntetésre számított, hanem erkölcsi támogatásra. A várt erkölcsi támogatás számára az lett volna, ha a „hatszáz lakattal lezárt” levéltárakat megnyitják előtte.<sup>59</sup> Az állami támogatás elmaradásának okai elvezetnének bennünket a 18. századi kultúrpolitika rendkívül szövevényes területére. Itt csak annyit tartunk szükségesnek megállapítani: a bécsi udvar, nevezetesen KOLLÁR Ádám Ferenc támogatásának olyan ára lett volna, melyet sem PRAY, sem más jezsuita történetíró nem akart megfizetni.<sup>60</sup>

Az idő gyorsan hozta PRAY életútján a jelentős fordulatokat. Hetvennyolc évet élt, harminchárom évet töltött a rendi életben, huszonnyolc esztendő pedig exjezsuitaként különböző állami és egyházi állásokban. Sohasem került a társadalmi vagy tudományos élet periferiájára, mint pl. a nála nyitottabb szellemű és fiatalabb WAGNER Károly.

WAGNER Károly (1732–1790) a jezsuita történetírók akkori fiataljai (KATONA István és SCHÖNVISNER István) közé tartozott. Zborón született. Itt volt az édesapja az Aspermontok kezébe került makoviczai Rákóczi-birtokon jószágkormányzó. A grammatikai osztályokat a nemességgel bíró polgárcsalád ősi fészkeben, a vegyesvallású Kisszebenben végezte a piaristáknál. Később Egerben tanult a jezsuita kollégiumban. 1747-ben már újoncnövendék volt a jezsuita trencsényi noviciátusában. Pályaképe, történetírói munkásságának tárgya, írásai arról tanúskodnak, hogy gyermekévei igen mély nyomokat hagytak benne.

A fiatal WAGNER a jezsuiták hagyományos, de egyre inkább korszerűtlenné váló tanulmányi rendje szerint végezte tanulmányait. Kassai filozófusként már kitűnően olvas görögül és franciául. CORNEILLE-drámákat fordított franciából latinra. Valószínű, hogy itt ismerkedett meg KAPRINAI Istvánnal. Ő adhatta tovább a hűen őrzött és terjesztett TIMON-örökséget a fiatal WAGNER Károlynak. Hiszen ő is már tanulmányi éve során is foglalkozott adatgyűjtéssel.<sup>61</sup>

Pappászentelése után 1762-ben Szepeshelyre került tanárnak. Minden szabad idejét az oklevelekben rendkívül gazdag hiteleshelyi levéltárban töltötte. Így emlékezik erre az időre az *Analecta Scepusii* Előszavában:

„Midőn felsőbb hatóságom akaratából a Szepességen működtem, sem aprólékos, sem az újabb iratok, sem a codexek kéziratái nem kerültk el a figyelmemet. Az alkalom, idő és hely egyaránt kedveztek annak, hogy a tanulás azon ágát, melyet már előbb csodálatosan megszerettem, műveljem... barátaim nemcsak helyeselték, de sürgették is, hogy feltett szándékomtól el ne álljak...”<sup>62</sup>

<sup>58</sup> Uo.

<sup>59</sup> Uo. 33. l.

<sup>60</sup> DÜMMERTH Dezső: *Történelemkutatás és nyelvkérdés a magyar–Habsburg viszony tükrében*. Filológiai Közlemény. 1966. 3–4. sz. 401. l.

<sup>61</sup> HÖLVÉNYI György: *Wagner Károly és a Bél-iskola*. — Egyetemi Könyvtár Évkönyvei. VI. 331. l.

<sup>62</sup> Uo.



WAGNER nem rendi előjárói biztatására hivatkozik, hanem barátaira. Kik lehettek ezek? Elsősorban HEVENESI példáját követő jezsuita történetírók, továbbá a tudomány, a történettudomány iránt érdeklődő és a kutatásokra, publikációkra áldozó egyházi és világi személyek.<sup>63</sup> Az adatgyűjtés során nemcsak szakemberekkel, hanem műkedvelő történészekkel, jóakarató dilettánsokkal is kapcsolatba került.

Itt ízelte meg először az önálló kutató munka örömét. Az eléje táruló okleveles anyag páratlan gazdagsága és pátriájának szeretete azt sugallta, hogy munkásságának tárgya Sáros és Szepesség legyen. Terveit hamarosan megfogalmazta KAPRINAI Istvánhoz írt levelében, 1762. április 6-án:

„Az a szándékom, hogy Felső Magyarországot, vagy Tiszáninnenit történelmi és földrajzi módszerrel megírjam, amint BÉL tette az ő Dunáninnen Magyarorszájában, mindazokat elhagyván, melyeket ő unos-untig sűrűn ismételt s azokat a családok jogaira lehet vonatkoztatni. Magam is gyakran hallottam, hogy ezért BÉL sok nemes kárhoztatta. Kezdem Sároستól és innen szándékozom tovább haladni, ha az Égieknek is tetszik, Abaújvárhoz, Zemplénhez és így tovább. Vállalkozásomnak ez a vázlata:

Röviden érintem a provincia nevét, majd a határokat és megyéket, folyókat, patakokat, híresebb hegyeket, erdőket, forrásokat és más természeti és művészeti nevezetességeket. Ezt követi az egyes megyék új és régi állapota, kik voltak régi és mai lakói, milyen a nyelvük, milyenek a nép és a városok nemeseinek szokásai? Kik a fő- és alispánok, amennyire lehet időrendi sorrendben összegyűjtve, majd a megye nevezetesebb kihalt családjai genealógiailag levezetve. A továbbiak során rátérek arra, hogy az egyes megyékben milyen városok, várak, mezővárosok és falvak vannak, mindegyikről egyenként is jelezve, ha ott valami említésre méltó fordulna elő. Munkácskám földrajzi térképpel zárul. Szóval BÉL igyekszem folytatni, elhagyván azokat, amint ígértém, melyek sokakat érintve nem tetszettek.”<sup>64</sup>

PRAY György 1760 körüli küzdelmes éveiből értesültünk már, hogy a jezsuita rend vezetői magatartása nem változott a történettudománnyal szemben. Éppen ezért, bármennyire is szokatlan, de számunkra már nem meglepő, hogy egy fiatal szerzetes-pap nem az előjáróinak, hanem egy idősebb, nagy tekintélyű rendtársának jelenti be választott élethivatását. Maga a történetírói vállalkozás valószínűleg nem lepte meg KAPRINAI Istvánt. A kutatás tárgyára számíthatott. A meglepetés talán BÉL példájának nyílt vállalása lehetett. Egyelőre semmi bizonyíték sem szól amellett, hogy KAPRINAI WAGNER elgondolását helytelenítette volna. Nyílt szelleméről tanúskodó sokoldalú tevékenysége során csálhatatlanul észlelhette a barokk kultúra bomlását. A történettudomány mostoha helyzetének a jezsuita oktatásban is volt egy haszna: művelőit nem kötötték az előre megfogalmazott koncepciók és kötelező vagy ajánlott olvasmányok. Ezért — viszonylag — jobban tükrözik az alkotói egyéniséget és a korszerű tudomány hatásait.

WAGNER Károly történetírói munkásságának első tíz esztendejét még a jezsuita rend keretei közt töltötte. Tíz év alatt hat helyen működött. A szabolcai rendi tanárképző főiskolán töltött három tanári éve alatt viszonylag sok szabad ideje volt a kutatómunkára. Szorgalmas munkája eredményeként már 1769-ben befejezte az *Analecta Scepusii* I. kötetét.<sup>65</sup> 1770-ben Eperjesen kiadásra készítette elő az anyagot, amikor váratlanul MÁRIA TERÉZIA, bizonyára rendi javaslatra, a nagyszombati egyetemen a tanulmányi reform

<sup>63</sup> Uo. 333. l.

<sup>64</sup> WAGNER Károly levele Kaprinai Istvánhoz. Egyetemi Könyvtár G. 116 II. 65.

<sup>65</sup> WAGNER Károly: *Analecta Scepusii sacra et profana*. 63. l.



során szervezett egyháztörténeti katedra professzorává nevezte ki.<sup>66</sup> WAGNER egyéniségétől távol állt a dicsőségvágy és a közéleti szereplés. Pályáján egyetlen szenvedélye volt — állapította meg KOVACHICH Márton György: „Fáradhatatlan szorgalom, lankadatlan munkaszeretete.”<sup>67</sup> WAGNER nemcsak nem kereste ezt a megbízatást, hanem igyekezett is szabadulni tőle. A katedra lelkiismeretes ellátása sok időt igényelt, hiszen ő sohasem foglalkozott egyháztörténelemmel. Továbbá azok közé a nem nagyszámú tudós jezsuiták közé tartozott, akik világosan látták rendjük tanulmányi rendjének korszerűtlenné válását.<sup>68</sup>

A nagyszombati egyetemen töltött évek alatt sok-sok levelezéssel igyekezett megszerezni a szepességi krónikáírók műveinek egy-egy példányát — a kiadványsorozat) második kötetéhez. E munka során egyre gyarapodott — különösen a szepességi városokban<sup>69</sup> — az evangélikus ismerőseinek, segítőknek száma.

A kettős feladat lelkiismeretes ellátása gyenge egészségét erősen próbára tette. 1773 elején sokat betegeskedett. Betegségére való hivatkozással kérte felmentését a professzori állástól. Ezt még a jezsuita rend feloszlatása előtt meg is kapta.

1773 őszétől PRAY Györggyel együtt Pozsonyba költözött, hogy kizárólag kutatásainak éljen.<sup>70</sup> A Szepeshelyen megfogalmazott tervek és módszer szerint végzi munkáját, öt kötetnyi forráskiadvánnyal készült el 3–4 év alatt.

1777–1784 között a Budára költözött egyetemen a címer- és pecséttan tanára volt és az Egyetemi Könyvtár első őr PRAY igazgatósága idején. Ötvenkét éves korában egészségügyi okokra hivatkozva nyugdíjazták: világnézeti mezbe bújtatott személyi torzsalkodások áldozata lett.<sup>71</sup> Az aufkláristákkal szemben „Pray-irányzata maradt felül. Egyedüli áldozatként Wagner Károlyt kellett elkönyvelnie a könyvtárnak, akit az Egyetemen végbement világnézeti őrsváltás során távolítottak el tanszékéről s egyúttal a könyvtárból.”<sup>72</sup> A könyvtár- és egyetemtörténeti kutatások WAGNER nyugdíjaztatásában egy jezsuita eltávolítását látták csupán. További vizsgálatoknak arra kellene felelnie: vajon WAGNERről, legközvetlenebb munkatársáról, történetíró kollégájáról miért mondott le oly könnyen PRAY György? WAGNER PRAY Györggyel azonos konzervatív szemléletű volt-e? Nem tette őt gyanússá a jezsuita történetírók körében a BÉL-iskolához való csatlakozás, Karl Gottlieb WINDISCH és köréhez fűződő kapcsolatai? Természetesen olvasták a WAGNER-féle *Diplomatarium Sarossiensis* előszavában WAGNER Károly nyílt sorait:

„Letörölvén a skolasztika porát, melyben annyi éven át éltem, miután kissé szabadabb lettem, újra meg újra azon kezdtem gondolkodni, hogyan tudnám honszeretett szülőföldemet, Sáros megyét, legjobban szolgálni, s ennek kellő mértékben megfelelni? És

<sup>66</sup> ARTNER Edgár—HERMANN Egyed: *A Hittudományi Kar története 1635–1935*. Bp. 1938. 104. l.

<sup>67</sup> HÖLVÉNYI György: *Wagner Károly könyvtára*. Egyetemi Könyvtár Évkönyvei III. 157. l.

<sup>68</sup> HÖLVÉNYI György: *Wagner Károly és a BÉL-iskola*. Egyetemi Könyvtár Évkönyvei VI. 334. l.

<sup>69</sup> WEBER Sámuel: *Ehrenhalle verdienstvoller Zipser des XIX. Jahrhunderts 1800–1900*. Igló. 1901. 187–191. l.

<sup>70</sup> LISCHERONG Gáspár: i. m. 77. l.

<sup>71</sup> SZENTPÉTERY Imre: *A Bölcsészettudományi Kar története 1635–1935*. Bp. 1938. 293–294. l.

<sup>72</sup> HÖLVÉNYI György: *Wagner Károly és a BÉL-iskola*. Egyetemi Könyvtár Évkönyvei VI. 336. l.



végre több minden jutott eszembe, melyeket, ha megvalósíthatnék, sem lusta, sem hálátlan polgárnak nem látszanék a jövőben. De ezek közül legtöbb egyáltalán nem illett életformámhoz. Tehát mint magánembernek, mint papnak nincs más megragadni valóm, mint a toll.”<sup>73</sup>

Ez a szokatlanul őszinte néhány mondat elgondolkodtatta a kortárs olvasót és körültekintőbb kutatásokra, 18. századi kéziratunk mélyebb elemzésére készteti a kultúrhistorikusokat. A barokk kultúra bomlásának mozzanatai már a jezsuiták között is megfigyelhetők a 18. század közepén.<sup>74</sup> A fegyelméről, egységéről ismert jezsuita rendben is megtaláljuk a nyomait a skolasztikával szembeni, egyházon belüli kritikának. A tudományos szemléleten túlmenő világnézeti változás jele, ahogy — ha közvetve is — WAGNER utal a rend feloszlására: „miután kissé szabadabb lettem...” A hön óhajtott egyéni szabadság adta lehetőséget jól ki akarja használni. Arra gondolhatnánk, hogy kereste a módját: hol tudná rendje szellemét legjobban megőrizni, vagy papságából következő szolgálatot végezni — mint annyi más rendtársa. Ehelyett szülőföldje jobb szolgálatának módját keresi. Rendkívül értékes ideológia-történeti adalék lenne, ha tudnánk milyen tervek, lehetőségek voltak, melyekre így emlékezik: „... több minden jutott eszembe, melyeket, ha megvalósíthatnék, sem lusta, sem hálátlan polgárnak nem látszanék a jövőben...” Sajnos meg kell elégednünk azzal az értékes közvetlen bizonyítékkal, hogy történetírói munkásságára patriotizmusa indította.

Nyugdíjaztatása után hazaköltözött rokonaihoz Kisszebenbe. Tudományos pályáján ért mellőztetés nem vette el munkakedvét: „A sárosmegyei Kisszebenben semmi mással nem foglalkozom, mint könyvtáram gyarapításával és magyar vonatkozású kéziratok felkutatásával” — írja önéletrajzában.<sup>75</sup> Könyvek beszerzése és anyaggyűjtés céljából gyakori levelezésben állt CORNIDES Dániellel és SCHÖNWISNER Istvánnal.

A jezsuita múltja miatt mellőzött WAGNER 1786-ban ott volt KOVACHICH Márton György körében.<sup>76</sup> A felvilágosodás eszméinek terjesztésére alapított *Merkur von Ungarn* előfizetőket gyűjtői közt a piarista BENYÁK Bernát és HORÁNYI Elek mellett találjuk WAGNER Károlyt. Ebben az időben jelent meg hét tanulmánya és közleménye az *Ungarische Staats- und Gelehrten Nachrichten*-ben és az *Ungarisches Magazin*-ban.<sup>77</sup>

WAGNER életének ez a szakasza már kívül esik vizsgálódásunk körén. Világnézeti fejlődésének progresszív jellege, bármennyire is nem jellemző a legfiatalabb exjezsuita történetírókra, mégis rendkívül figyelemre méltó adalék a tudós egyháziak közt végbemenő laicizálódási folyamatnak. WAGNER annak pályaképe beszédesen igazolja MÁTRAI László megállapítását: WAGNER annak az átmeneti kornak volt jellegzetes tudós egyénisége „melyben a legkiválóbb elmék, nagyszerű emberek magatartásában, gondolkodásában nem csupán meglepő változásokat, de súlyos eszmei ellentmondásokat is találunk”.<sup>78</sup>

<sup>73</sup> WAGNER Károly: *Diplomatarium comitatus Sarosiensis*. Posonii—Cassoviae, 1780.

<sup>74</sup> 1 sztl. lev.

<sup>75</sup> A bécsi Theresianumban működő jezsuita történészek névsora beszédes példa erre. <sup>76</sup> HÖLVÉNYI György: *Wagner Károly és a Bél-iskola*. Egyetemi Könyvtár Évkönyvei V. 336. l.

<sup>77</sup> V. WINDISCH Éva: *Kovachich Márton György a forráskutató*. Bp. 1968. 12—19. l. Kand. dissz. Kézirat.

<sup>78</sup> Publikációinak jó része feltárára vár.

<sup>79</sup> MÁTRAI László: *Gondolat és szabadság*, Bp. 1961. 51. l.



Jó szemű tudós társai: CORNIDES Dániel, KORABINSZKY János, Karl Gottlieb WINDISCH és mások tisztelettel és segítő készséggel vették körül. Már 1787-ben a *Merkur von Ungarn*-ban KOVACHICH Márton György méltatta emberi egyéniségét és munkásságát.<sup>79</sup>

Nem kívántuk minden egyes jezsuita történetíró tudományos munkásságának körülményeit megvizsgálni,<sup>80</sup> csupán néhány neves történetíró pályaképét vizsgáltuk. Nyolcvan esztendőn át figyelhettük meg a jezsuita rendi vezetés magatartását a történettudománnyal szemben. A jezsuita történetírók kutatói munkájának eredményei a publikációk és a hatalmas méretű kéziratgyűjtemények a felületes szemlélőt megtévesztették. HÓMAN Bálint azon megállapítása, hogy HEVENESI Gábor szervező munkájának következményeképpen „a Jézus-Társaság kebelében egy tudós szervezet keletkezett, mely célul tűzte ki a magyar egyháztörténet, majd később a magyar történet ismeretlen forrásainak felkutatását és publikálását”<sup>81</sup> — túlzás. A szakmai körökben is ellentmondás nélkül maradt megállapítástól már csak egy lépés volt annak a szemléletnek elfogadtatása, hogy a nagyszombati egyetem valóságos ihletője volt a magyar történettudományi kutatásoknak.

„Tudós szervezet”-ről nem beszélhetünk. A fentiekből nyilvánvaló, hogy minden egyes történetírónk önkéntes vállalkozásához, magánúton, rendi hivatalos elfoglaltságával párhuzamosan szerezte meg szakmai ismereteit. PRAY György volt az egyetlen, akinek módot adtak, hogy pár esztendeig teljes történeti kutatásokat végezzen. Semmi sem mutat egységes irányításra. A legtöbb történetírónak egyéni kutatási terve volt. Még az egy nemzedékhez tartozók munkásságában sem lehet közös célkitűzést, valamiféle integrációra való törekvést felfedezni. Tehát a szervezetnek semmiféle ismertető jegyével sem találkozunk.

A jezsuita rendnek a hazai történettudománnyal kapcsolatban még egy szinte legenda jellegű, a SZEKFFÉ-féle barokk-konceptióba kitűnően beleillő érdeme ment át a közvéleménybe: „E pezsgő történetirodalmi tevékenységnek bölcsője a nagyszombati egyetem. A nagyszombati jezsuiták éppúgy, mint a francia Szt. Mórról nevezett bencések, forráskutatással és anyaggyűjtéssel fognak történetírói tevékenységükhöz.”<sup>82</sup> — írja a jezsuita LISCHERONG.

Csupán az 1935-ben kiadott egyetemtörténet köteteibe kell belelapoznunk, hogy megállapíthassuk a következőket. Sok huzavona után Bécs nyomására 1753 őszén kezdtek a jezsuiták a nagyszombati egyetemen történelmet („Historia Sacra et profana”) tanítani, a Hittudományi Karon.<sup>83</sup> 1753–1770 között 13 jezsuita tanított ezen a katedrán.<sup>84</sup> Egyetlen egy sem volt közöttük, akit publikáció avagy csak adatgyűjtő tevékenysége révén számon tartana a történetírás története. Találunk közöttük neves dogmatikusokat, de történetírókat egyet sem. Majd csak 1770-ben kerülnek történetírók a katedrára: a Hittudományi Karon: WAGNER Károly és a Bölcsészeti Karon: KATONA István.<sup>85</sup>

<sup>79</sup> HÖLVÉNYI György: *Wagner Károly könyvtára*. Egyetemi Könyvtár Évkönyvei. III. 157. l.

<sup>80</sup> Ehhez a feladathoz a kéziratok lelőhelye is nagyrészt ismeretlen kutatóink előtt.

<sup>81</sup> HÓMAN Bálint: *Kishevenesi Hevenesi Gábor*. — Történetírás és forráskritika. Bp. 1938. 346. l.

<sup>82</sup> LISCHERONG Gáspár: i. m. 12. l.

<sup>83</sup> ARTNER Edgár—HERMANN Egyed: i. m. 271–272. l.

<sup>84</sup> Uo.

<sup>85</sup> SZENTPÉTERY I.: i. m. 293–294. l.



A jezsuita rendi vezetés történettudomány ellenes magatartása ezen a rendkívül fontos területen is cáfolhatatlan. Itt nem csupán az államhatalom kulturális szándékával, a jezsuita történetírók tudományos törekvéseivel kerültek szembe, hanem azon kormányzati elvükkel is, miszerint a rend tagjait arra a helyre állítják, ahol leghasznosabban működhet és erőit, hajlamait a legjobban tudja kamatoztatni.<sup>86</sup>

KAPRINAI Istvánt kora és tudományos múltja alkalmassá tette, hogy vele töltsék be 1753-ban a Historia új katedráját. Pár esztendő múlva — 1755-ben — PRAY Györgyöt arisztokrata ifjak nevelésére osztják be. Amikor Nagyszombatba kerül, a lekipásztorkodástan tanszékét bízzák rá.<sup>87</sup> Utána hamarosan Budára helyezték.

Teljesen igazolt Sebastian MERKLE katolikus egyháztörténész professzor megállapítása: „Der Studienbetrieb der Jesuiten zum Zeit der Aufhebung ihres Ordens war eben wesentlich immer noch der vom Jahre 1599.”<sup>88</sup> A Ratio studiorumhoz való merev ragaszkodás bármennyire kézenfekvő magyarázat is, mégsem látszik elegendőnek, megnyugtatónak. Ezen elvi pajzs mögött talán más, soha le nem írt, de a vezetési, kormányzási elvek közt élő szempontok hatottak. Gondolhatunk arra, hogy a jezsuita rendi előjárók jól ismerték a humanista történetírás nyomán jelentkező ideológiai, politikai problémákat s azoknak közvetett, negatív hatását a teológiára. Közismert továbbá, hogy a tridentini zsinat szellemét megtestesítő jezsuiták gyanakvással tekintettek minden protestáns kezdeményezésre, így a történettudomány művelésére is. Közismert tény, hogy a jezsuita rend ebben az időben jelentős politikai szerepet is betöltött. Világosan látták, hogy a történetírás mennyire elválaszthatatlan a politikától. A történetírók nyílt állásfoglalásában veszélyt láttak. Fennállt a lehetősége, hogy a történeti munkák alapján előbb-utóbb sérthetik majd uralkodóházak, államok, nemzetek, vagy akár csak egy-egy befolyásos család érdekeit. Az ilyen veszélynek talán legközismertebb példája Bohuslav BALBIN<sup>89</sup> élete és munkássága. A cseh nacionalizmus jegyében írt művei megjelenését a rendi cenzúra akadályozta. Magát BALBIN-t a legfelső jezsuita előjárók meg-hurcolták, elítélték, elrettentő példaként hivatkoztak rá.<sup>90</sup>

Felvethetné valaki a kérdést: Érdemes-e egy szerzetesrendi belső szellemi harc szereplőinek, akik még csak áldozatok sem lettek, csupán egyéni vállalkozásuk nem kapta meg a méltó erkölcsi és szellemi megbecsülést, két, két és fél évszázad után, bármily szerény igényű tanulmány keretében is, igazságot szolgáltatni?

Történetíróink munkássága igazában homályban maradt mind a mai napig. Az ő homályban maradásuknak nem csupán a véletlen felfedezés elmaradása, a szervezett kutatás késedelme az oka, hanem a tendenciózus, önigazolásra törő jezsuita történeti irodalom és a jezsuita szellemmel integrális egységet alkotó barokk világnézet elfogulatlannak nem mondható történetírója, SZEKFI

<sup>86</sup> MERKLE, Sebastian: *Die katholische Beurteilung des Aufklärungszeitalters*. Berlin, 1909. 17. l.

<sup>87</sup> LISCHERONG, G.: i. m. 30. l.

<sup>88</sup> MERKL, S.: i. m. 21. l.

<sup>89</sup> BALBIN, Bohuslav nemcsak időben, de nemzeti szemléletben is a hazai rendtársai előtt járt.

<sup>90</sup> WINTER, E.: *Absolutismus und Aufklärung in der Donaumonarchie*. Wien. 1971. 50–52. l.



Gyula.<sup>91</sup> Így nem ismerjük történetíróink magatartásának, tudományos eszményének, világnézetének fokozatos eltávolodását a barokk világnézetétől.

Az Irodalomtörténet<sup>92</sup> 2. kötetében TARNAI Andor úttörő jellegű kutatásai nyomán kijelölte a jezsuita történetírók helyét. Hátra van még, hogy „kulturális örökségünk izgalmas kiszélesítése” során kutatóink eljussanak hozzájuk.

Súlyos ellentmondása lenne művelődési törekvéseinknek, ha hagynánk — akárcsak a feladat interdisziplináris jellegére hivatkozva is —, hogy a Bécsen túli haladó kezdeményezéseket eltakaró szemlélet, amely kétszáz évvel ezelőtt is korszerűtlen volt, még ma is az ismeretlenségben tarthatná ideológiai fejlődésünk úttörőit.

Történetíróink magányos műhelyének vaskos kéziratái, semmitmondó című excerptái, levelezésük és könyveik katalógusai meg kell, hogy szólaljanak végre. Szavuk nyomán fény derül az 1711 — 1772 közti időszak homályára.

GYÖRGY HÖLVÉNYI

### Ungarische jesuitische Geschichtsschreiber und der Jesuitenorden

Die grundlegende Arbeit der ungarischen Geschichtsschreibung haben die Jesuiten, zwei Jahrzehnte vor der Tätigkeit des Mátyás Bél, vollzogen.

Der Mangel der wissenschaftsgeschichtlichen Forschungen liess die durch den Jesuitenorden eingegebene Vermutung unwiderlegt, laut welcher: »die Universität zu Nagyszombat die Wiege der regen geschichtsliterarischen Tätigkeit gewesen sei. Damit soll gesagt sein, dass die Forschungsergebnisse der ungarischen Jesuiten das Verdienst des Jesuitenordens sind.

Dem gegenüber soll festgestellt werden, dass die Ordensführung im Laufe des XVIII Jahrhunderts erst zufolge äusserem, staatlichem Zwang der Geschichtswissenschaft aus Not, den ihr gebührenden Platz zugewiesen hat. In der im Jahre 1734 angefertigten Institutio Humanistica finden wir keine Spur einer Kenntnisnahme der Entwicklung und Wichtigkeit der Geschichtswissenschaft in Zusammenhang mit z. B. der Ausbildung von Lehramtskandidaten. Als die Universität zu Nagyszombat gezwungen war Geschichte zu unterrichten, waren es nicht die uns bekannten ungarischen Historiker sondern die in der Wissenschaft namenslosen Jesuiten die Geschichte lehrten.

Gábor Hevenes begab seine Forschungsarbeit mit Hilfe des Hofes der Habsburger. Die Jesuiten, und besonders die Jungen unter ihnen im Allgemeinen, halfen ihm aus Liebhaberei.

István Kaprinai galt als die bedeutendste Persönlichkeit der Datensammlung, und verrichtete seine dauerhafte Tätigkeit neben seinen Ordenspflichten. Seine hochwertigen Manuskripte hat der Jesuitenorden nie publiziert.

György Pray war, auch laut seinem jesuitischen Lebensbeschreiber, erst nach schweren Kämpfen die Möglichkeit geboten, sich ganz der Forschung zu widmen.

Wenn wir ihre Tätigkeit überblicken, wird es uns klar, dass die Geschichtsschreiber ihre Forschungsarbeit, neben der Verrichtung ihrer Ordenspflichten als selbständige Forscher verrichteten. Dass in den mächtigen Sammlungen einheitliche Gesichtspunkte der Forschung kaum vorhanden sind, gilt als mittelbarer Beweis dieses Umstandes.

Das Verhältnis der ungarischen Jesuiten zur Ordensführung wird auch durch den Lebenslauf der österreichischen und auch der tschechischen jesuitischen Historiker bewiesen.

Wir haben die jesuitischen Historiker, im Verlaufe der Niederschrift und Auswertung unserer Geschichte des XVIII Jahrhunderts, individuell zu betrachten. Nicht nur ihrer Persönlichkeit lassen wir dadurch Gerechtigkeit widerfahren, auch werden wir auf zahlreiche vernachlässigte, unbeobachtete Vorgänge jener »Übergangsepoche« aufmerksam. Die Kenntnis jener Vorgänge ist unerlässlich, um die Aufklärung in Ungarn voll zu bewerten.

<sup>91</sup> SZEKÉLY Gyula: *A barokk műveltség*. HÓMAN Bálint — SZEKÉLY Gyula: *Magyar történet*. IV. k. 366 — 416. l.

<sup>92</sup> *A magyar irodalom története II. k.* Bp. 1965. — Főszerkesztő: SÖTÉR István.





1 B2 00062529 ELTE EK

482703

EGYETEM  
BUDAPEST  
KÖNYVTÁR















